

Stalin a Evropa

Past production /
Edice Moderní dějiny

EDICE
MODERNÍ
_DĚJINY

Timothy Snyder
Ray Brandon

Stalin a Evropa

NAPODOBIT A OVLÁDNOUT,
1928–1953

© Oxford University Press 2014

Translation © Petruška Šustrová, 2019

ISBN 978-80-906778-5-2

OBSAH

AUTOŘI PŘÍSPĚVKŮ	8
ÚVOD: STALIN A EVROPA: NAPODOBIT A OVLÁDNOUT, 1928–1953	15
<i>Timothy Snyder</i>	
1. STALINOVA ŘÍŠE:	
GULAG A POLICEJNÍ KOLONIZACE SOVĚTSKÉHO SVAZU	
VE TŘICÁTÝCH LETECH	31
<i>Lynne Violová</i>	
2. NÁSILÍ, ÚTĚK A HLAD:	
ČÍNSKO-KAZAŠSKÁ HRANICE A KAZAŠSKÝ HLADOMOR	57
<i>Sarah Cameronová</i>	
3. STALIN, ŠPIONÁŽ A KONTRAŠPIONÁŽ	85
<i>Hiroaki Kuromiya a Andrzej Peptoński</i>	
4. POLSKÉ PODZEMÍ ZA SOVĚTSKÉ OKUPACE, 1939–1941	105
<i>Rafał Wnuk</i>	
5. SOVĚTSKÁ EKONOMICKÁ POLITIKA	
V ANEKTOVANÉM VÝCHODNÍM POLSKU, 1939–1941	125
<i>Marek Wierzbicki</i>	
6. LVOV ZA SOVĚTSKÉ VLÁDY, 1939–1941	147
<i>Chrostoph Mick</i>	
7. NĚMECKÉ EKONOMICKÉ PLÁNY	
S OKUPOVANÝM SOVĚTSKÝM SVAZEM	
A JEJICH NAPLNĚNÍ, 1941-1944	171
<i>Alex J. Kay</i>	
8. HOLOKAUST NA UKRAJINĚ: HISTORIE – HISTORIOGRAFIE – PAMĚŤ	197
<i>Dieter Pohl</i>	
9. BĚLORUŠTÍ PARTYZÁNI A NĚMECKÁ ODVETA	213
<i>Timm C. Richter</i>	
10. STALINOVA VÁLEČNÁ PŘEDSTAVA O POVÁLEČNÉM MÍRU, 1939–1945	239
<i>Geoffrey Roberts</i>	
11. STALIN, SOVĚTSKÁ POLITIKA A VYTVOŘENÍ KOMUNISTICKÉHO	
BLOKU VE VÝCHODNÍ EVROPĚ, 1941–1948	271
<i>Mark Kramer</i>	
12. STALIN, ROZTRŽKA S JUGOSLÁVIÍ A ÚSILÍ SOVĚTŮ	
A VÝCHODOEVROPSKÝCH STÁTŮ	
O UPEVNĚNÍ KONTROLY, 1948–1953	301
<i>Mark Kramer</i>	
REJSTŘÍK	321

AUTOŘI PŘÍSPĚVKŮ

TIMOTHY SNYDER je profesorem historie na Yaleově univerzitě. Napsal mnoho článků a knih o dějinách východní Evropy, mj. *Obnova národů: Polsko, Ukrajina, Litva, Bělorusko, 1569–1999* (2003, česky 2018), *Krvavé země: Evropa mezi Hitlerem a Stalinem* (2010, česky 2013), *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine* (2005, *Črty z tajné války: mise polských umělců při osvobození Ukrajiny*), *Černá zem: holokaust, historie a varování* (2015, česky 2015). Je autorem rozhovoru s Tonym Judtem *Intelektuál ve dvacátém století* (2012, česky 2013).

RAY BRANDON je nezávislý překladatel, historik a badatel, žije v Berlíně. Redigoval (společně s Wendy Lowerovou) publikaci *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorization* (2008, *Šoa na Ukrajině: historie, svědectví, zpamětnění*) a přeložil práci Andreje Angricka a Petera Kleina *The „Final Solution“ in Riga: Exploitation and Annihilation, 1941–1944* (2009, „Konečné řešení“ v Rize: vykořisťování a zničení, 1941–1944). Přípravuje politický životopis Dmytra Paliiva, významného haličsko-ukrajinského meziválečného politika a vysokého důstojníka divize SS „Halič“.

SARAH CAMERONOVÁ je docentkou sovětské historie na Univerzitě Maryland, College Park. Doktorát z historie získala na Yaleově univerzitě, kde její dizertace obdržela Cenu Johna Addisona Portera za nejlepší práci z oboru vědy a umění a Turnerovu cenu za nejlepší dizertaci z evropské historie. Pracuje na knize *The Hungry Steppe: Famine, Mass Violence and the Making of Soviet Kazakhstan* (*Hladová step: hladomor, masová násilí a vytvoření sovětského Kazachstánu*).

ALEX J. KAY je nezávislý vědec, působí ve Frankfurtu nad Mohanem a v Berlíně. Napsal *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941* (2006, *Vykořisťování, přesídlení, masové vraždění: politické a ekonomické plány pro německou okupaci Sovětského svazu, 1940–1941*) a také četné články o německé okupaci Sovětského svazu. Společně s Jeffem Ruthefordem a Davidem Stahelem redigoval *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization* (2012, *Nacistická politika na východní frontě, 1941: totální válka, genocida a radikalizace*).

MARK KRAMER je ředitelem programu Cold War Studies na Harvardově univerzitě a řádným členem tamního Davis Center for Russian and Eurasian Studies. Je vydavatelem *Journal of the Cold War Studies* knižní řady stejného názvu.

HIROAKI KUROMIYA je profesor historie na Indiana University. Vydal: *Stalin* (2005); *The Voices of the Dead: Stalin's Great Terror in the 1930s* (2007, *Hlasy mrtvých: Stalinův velký teror ve třicátých letech*); (s Andrzejem Pepłońským): *Między Warszawą a Tokio: Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904-1944* (2009, *Mezi Varšavou a Tokiem: polsko-japonská rozvědná spolupráce*); a *Conscience on Trial: The Fate of Fourteen Pacifists in Stalin's Ukraine* (2012, *Svědění před soudem: osud čtrnácti pacifistů na Stalinově Ukrajině*).

CHRISTOPH MICK je docent historie na University of Warwick. Je autorem *Kriegserfahrungen in einer multiethnischen Stadt. Lemberg, 1914-1947* (2010, *Válečné zkušenosti v multietnickém městě: Lvov 1914-1947*), *Forschen für Stalin* (2000, *Průzkumy prováděné pro Stalina*), *Sowjetische Propaganda, Fünfjahrplan und deutsche Russlandpolitik* (1995, *Sovětská propaganda, pětiletka a německá ruská politika*) a mnoha článků o Rusku, Polsku a Ukrajině.

ANDRZEJ PEPŁOŃSKI je řádným profesorem na Institutu národní bezpečnosti Pomořské akademie ve Slupsku, specialista na rozvědku a policii Polské republiky, napsal o tom řadu knih. Zabývá se rovněž dějinami spolupráce polské a japonské rozvědky, napsal společně s Hiroaki Kuromiyou *Między Warszawą a Tokio: Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904-1944* (2009).

DIETER POHL je profesor historie na univerzitě v Klagenfurtu v Rakousku. Je mj. autorem *Die Herrschaft der Wehrmacht: deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion, 1941-1944* (2008, *Vláda Wehrmachtu: německá vojenská okupace a obyvatelstvo Sovětského svazu, 1941-1944*), *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit* (2003, *Perzekuce a masové vraždění za nacistické éry*) a *Justiz in Brandenburg* (2001, *Justice v Braniborsku*), jakož i četných článků o holokaustu a německé okupační politice v Sovětském svazu.

TIMM C. RICHTER je nezávislý historik spjatý s výzkumným a vzdělávacím centrem Villa ten Hompel v Münsteru. Je autorem knihy *„Herrenmensch“ und „Bandit“: Deutsche Kriegsführung und Besatzungspolitik als Kontext des sowjetischen Partisanenkrieges (1941-44)* (1998, *„Panská rasa“ a „bandité“: německá válečná a okupační politika v souvislostech sovětské partyzánské války, 1941-44*) a četných článků o Wehrmachtu a partyzánském boji za druhé světové války. Je redaktorem *Krieg und Verbrechen Intention und Situation: Fallbeispiele* (2006, *Válka a zločin, záměr a situace: případová studie*) a spoluredaktorem *Bolschewistische Herrschaft und Orthodoxe Kirche. Das Landeskonzil 1917/1918* (2005, *Bolševická vláda a pravoslavná církev. Všeruský koncil 1917/1918*).

GEOFFREY ROBERTS je profesor a ředitel School of History na University College Cork v Irsku. Je odborníkem na sovětskou vojenskou a zahraniční politiku a autorem mnoha článků a knih, mj. *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953* (2006, *Stalinovy války: od světové války ke studené válce, 1939–1953*) a *Molotov: Stalin's Cold Warrior* (2012, *Molotov: Stalinův bojovník ve studené válce*). Jeho nedávná kniha *Stalin's General: The Life of Georgy Zhukov* (2012, *Stalinův generál: život Georgije Žukova*) dostala v roce 2013 Award Society for Military History Distinguished Book za biografii.

LYNNE VIOLOVÁ je profesorkou na Univerzitě v Torontu. Je autorkou *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance* (1997, *Rolníčtí buřiči proti Stalinovi: kolektivizace a kultura rolnického odporu*), *The War against the Peasantry, 1927–1930* (2005, *Válka proti rolnictvu, 1927–1930*) a *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements* (2007, *Neznámý gulag: ztracený svět Stalinových zvláštních osad*, česky 2012), jakož i mnoha článků. S V. P. Danilovem a R. T. Manningem redigovala pětisvazkový soubor *Tragedia sovetskoy děrevni 1927–37: dokumenty i matěrialy* (1999–2003, *Tragédie sovětské vesnice 1927–37: dokumenty a materiály*).

MAREK WIERZBICKI je docent na Katolické univerzitě v Lublinu a v Ústavu politických studií Polské akademie věd ve Varšavě. Pracuje také v Ústavu národní paměti v Polsku. Napsal mj.: *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką* (2000, *Poláci a Bělorusové v sovětském záboru. Polsko-běloruské vztahy na severním území druhé republiky za sovětské okupace*); *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką* (2001, *Poláci a Židé v sovětském záboru. Polsko-židovské vztahy na severovýchodě druhé republiky za sovětské okupace*); *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie. Studium z dziejów funkcjonowania stalinowskiej organizacji młodzieżowej* (2006, *Svaz polské mládeže a jeho členové. Studie z dějin funkcí ve stalinistické organizaci mládeže*); a *Ostatni bunt. Młodzieżowa opozycja polityczna u schyłku PRL (1980–1990). Fakty, konteksty, interpretacje* (2013, *Poslední vzpoura. Politická opozice mládeže na konci Polské lidové republiky, 1980–1990. Fakta, souvislosti, interpretace*).

RAFAŁ WNUK je profesor historie na Katolické univerzitě v Lublinu a badatel v Muzeu druhé světové války v Gdaňsku. Napsal „*Za pierwszego Sowietą*“: *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej* (2007, „*Za první sovětské okupace*“: *polské podzemí ve východním pohraničí Druhé republiky*) a je spoluau-

torem (s Grzegorzem Motykou, Tomaszem Strykiem a Adamem F. Baranem) *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953* (*Válka po válce. Antisovětské podzemí v severovýchodní Evropě v letech 1944-1953*). Był także głównym redaktorem publikacji *Atlas Polskiego Podziemia Niepodległościowego 1944-1956* (2007, *Atlas polského podzemí bojujícího za nezávislost, 1944-1956*).

MAPY

POVÁLEČNÁ EVROPA
1948

ÚVOD

STALIN A EVROPA: NAPODOBIT A OVLÁDNOUT, 1928–1953

Timothy Snyder

CO MĚLA EVROPA SPOLEČNÉHO SE STALINISMEM a co měl stalinismus společného s Evropou?

Příspěvky obsažené v této knize naznačují, že čtvrt století styků stalinského systému s Evropou lze rozdělit do čtyř etap: 1) skryté využití evropského plánu modernizace pro asijské a evropské území Sovětského svazu ve dvacátých a třicátých letech; 2) zavedení vyzrálé sovětské praxe na územích anektovaných Sověty, které umožnilo sovětsko-německé spojení v roce 1939; 3) německý vpád do Sovětského svazu v roce 1941, jehož cílem bylo odstranění stalinského systému; 4) poválečná proměna východní Evropy v nárazníkovou zónu zabírající budoucím agresím a exportu mírnější verze stalinismu do formálně suverénních zemí. V této knize jsou každé ze zmíněných etap věnovány tři kapitoly, zatímco záměrem tohoto úvodu je předem obecně ukázat důležitost každé etapy a každé kapitoly.

Stalinismus byl druhou velkou sovětskou transformací, hospodářskou a společenskou revolucí následující po deseti letech ideologické a politické revoluce. Revoluce, kterou provedli Vladimir Lenin, Lev Trockij, Josif Stalin a jejich stoupenci v listopadu 1917, už svou povahou směřovala k určité evropské budoucnosti. Radikálové, kteří rozbili Ruskou říši, si mysleli, že jsou spíš jakousi avantgardou evropské revoluce než lidmi, kteří přetvářejí euroasijský stát. Domnívali se, že první

světová válka přinese revoluci v Německu a ve zbytku moderního světa. V roce 1918, kdy se rozpadaly evropské říše, mohli věřit, že dělnická třída vymaní území bývalého carského Ruska z historické zaostalosti. Jenže německá ani maďarská komunistická revoluce v roce 1919 neuspěla a pokusy o ozbrojené šíření revoluce na západ zastavila v roce 1920 polská armáda. Ruská revoluce se začala uzavírat do hranic, které se příliš nelišily od hranic Ruské říše.

Radikálové tedy museli začít uvažovat trochu jako státníci. Za pět let uplynulých od dobytí moci v listopadu 1917 do zřízení Sovětského svazu v prosinci 1922 museli bolševici omezit své vize totální proměny na politiku řízení státu. Je třeba uznat, že byli za těch pět let značně úspěšní i bez evropské revoluce, která by jim pomohla. Bolševici se svou Rudou armádou a tajnou policií dosáhli kontroly téměř nad celou bývalou Ruskou říší – největší zemí na světě rozpínající se od Baltského moře k Tichému oceánu a od vod Arktidy k pouštím Střední Asie. Stále je nesl mohutný projekt budování socialismu, ale to mohli, jak uvedl Stalin, i „v jedné zemi“. Pod Stalinovou vládou ve třicátých letech se Sovětský svaz měl stát izolovanou „vlastí socialismu“, jakmile gigantické stavební projekty přenesou rolníky a kočovníky do průmyslové modernity a slibované spravedlivé společnosti, jakou měla modernita a státní kontrola výrobních prostředků zajistit.

V době, kdy Sovětský svaz existoval jako revoluční stát, byly jeho vztahy s Evropou paradoxní. Na jedné straně byla Evropa vnímána jako kapitalistická, a tudíž nepřátelská. Na straně druhé byla modernost kapitalistického stylu přesně to, čeho musel Sovětský svaz dosáhnout, než mohl začít budovat socialismus. Marxismus byl samozřejmě evropskou myšlenkou a Lenin ve dvacátých letech ani Stalin ve třicátých letech neměli žádný jiný model modernity než evropský (a americký) kapitalismus. Pro ně i pro jejich soudruhy byl takový model vědeckou jistotou, nikoli náhodným výsledkem evropských dějin. Byli však socialismus vědecký, pak přišla revoluce v Rusku příliš brzy. Socialismus měl podle Marxe začínat tam, kde skončil kapitalismus: až dělníci svým úsilím převezmou plody kapitalismu, továrny a města. Zlikvidují tím soukromé vlastnictví a zajistí tak nejen společenskou spravedlnost, ale také konec lidského odcizení. Byla to přitažlivá a soudržná vize, ale měla přijít do míst, kterým se sovětská společnost ani neblížila – do moderního evropského kapitalismu.

Aby bylo možné Evropu předstihnout, bylo jí potřeba nejprve následovat a zhusťtí staletí evropské modernizace do několika desetiletí. Aby mohl marxistický plán vůbec začít v Sovětském svazu, který byl spíše zemí rolníků a kočovníků než dělníků a kapitalistů, musel se napřed vytvořit průmysl a proletariát. Jak se to dalo udělat? To byla klíčová otázka ideologických sporů, které poskytovaly Stalinovi politické krytí, když po Leninově smrti v roce 1924 vymanévroval své pro-

tivníky. Odpovědí, na které zprvu závisela jeho politická budoucnost, byl pětiletý plán v letech 1928–32.

Stalin si nemilosrdně jasně uvědomoval, že pokus dohnat evropský vývoj bude vyžadovat mimořádné vykořisťování nižších tříd, které marxisté za jiných okolností vždy kritizovali. Lenin říkal, že kapitalismus přeťval své vnitřní rozpory jen imperialistickým vykořisťováním neevropského světa. Stalin konstatoval, že Sovětský svaz nemá žádná zahraniční území, která by mohl vykořisťovat, aby tak napodobil vývoj kapitalismu. Jeho základní myšlenkou tedy bylo pokusit se zacházet s existujícím sovětským obyvatelstvem tak, jak zacházeli vykořisťovatelé s koloniálními národy. Jak ukazuje ve svém pečlivě odůvodněném a intelektuálně odvážném příspěvku Lynne Violová (1. kapitola), byl stalinský rozvoj ve třicátých letech svébytnou „vnitřní kolonizací Sovětského svazu Sovětským svazem“.

Podle Violové byl Sovětský svaz impérium ani ne tak ve smyslu, v jakém to slovo obvykle používáme, jako spíš ve smyslu, v jakém ho chápou sami marxisté. Nebyl impériem proto, že bolševici vytvořili strukturu spojení mezi metropolí a periferií nebo mezi dominantními a podřízenými národy, ale protože vnímali většinu obyvatelstva čistě instrumentálně. Rolníci patřili do feudální epochy, nebyli to lidé, ale pozůstatky překonaného hospodářského systému. Pro stalinské plánovače, píše Violová, byli prostě zdroji. Kolektivizace na začátku třicátých let je zbavila majetku i všech práv a výsad spojených s vlastnictvím a uvrhla je do závislosti na státu. Pokud se vesničané domohli nějakého majetku před kolektivizací nebo se o nich vědělo, že jsou proti kolektivizaci, nebo jestliže vzdorovali tomu, co pokládali za nespravedlivý útlak, či když je někdo udal nebo se jevíli z nějakých důvodů podezřelí, byli posláni do gulagu, sovětské sítě pracovních táborů a sídlišť. Deset let po zahájení kolektivizace byly v gulagu asi tři miliony sovětských občanů.

Rolníci, kteří nebyli deportováni a zůstali v kolchozech, nebyli pány vlastního osudu a neměli pod kontrolou zemědělství, ale aspoň do nějaké zbytkové míry dělali práci, kterou znali. Až kolektivizace sníží potřebu pracovních sil na vesnici, měli se z nich nebo z jejich dětí stát dělníci. Ale co s lidmi, kteří nebyli rolníci nebo z marxistického pohledu nebyli *ani* rolníci? Použití evropského modelu rozvoje bylo ještě ničivější v asijských oblastech Sovětského svazu, kde obdělávání půdy nebylo normou a kde obyvatelé věděli o usedlém zemědělství jen málo.

Pozoruhodný příspěvek Sarah Cameronové o sovětském Kazachstánu za prvních pětiletky (2. kapitola) líčí snad nejdramatičtější střet mezi myšlenkou postkapitalismu a způsobem života vnímaným jako předfeudálním. V severním Kazachstánu bylo mnoho táborů gulagu, a proto se tam dostaly stovky tisíc evropských rolníků. Jako celý Sovětský svaz však byl i severní Kazachstán místem stalinské

modernizace. Většina lidí nebyli rolničtí hospodáři, které bylo možné vysídlit nebo zkolektivizovat, ale kočovní pastevcí, kteří z marxistického hlediska ještě ani nevstoupili do feudální historické epochy. Z nomádů se nejprve museli stát rolníci (být „usídlení“) a potom, už jako rolníci, mohli být kolektivizováni.

Cameronová rozsáhle čerpá z nové dokumentace v kazaštině i v ruštině a ukazuje nikterak překvapivý výsledek: kočovní Kazaši se snažili ze Sovětského svazu uprchnout. Pro nomády neměly státní hranice valný význam, ale pro sovětské úřady byly hranice mezi socialistickým domovem a kapitalistickou cizinou zásadní. Útěk představoval ponižující politickou porážku a riziko kontaktu sovětských občanů s nepřátelskými cizinci. Desítkám tisíc Kazachů se podařilo uprchnout do autonomní oblasti Sin-tiang v Číně, ale tisíce z nich při pokusu o překročení hranic zastřelili sověšští pohraničníci. Snahy udělat téměř ihned z kočovníků rolníky a potom kolchozníky vedly ke katastrofě a k masovému hladomoru. V roce 1930 zemřelo hlady víc než milion Kazachů, což natrvalo změnilo demografický poměr obyvatel v republice ve prospěch Rusů a také předznamenalo hladomory, které kolektivizace záhy poté přinesla na Ukrajině a v jižním Rusku.

Stalinismus, tento paradoxní pokus vzdorovat světovému kapitalismu jeho napodobením, znamenal poevropštění země ležící většinou v Asii. To lze postřehnout jen rozšířením dějin Sovětského svazu z jeho evropské části na celou zemi, jak se to děje v prvních třech kapitolách této knihy (Violová, Cameronová a společná práce Hiroakiho Kuromiyi a Andrzeje Peplónského). Pouze překonáním typicky eurocentrické tendence sovětských studií lze přesně odlišit a popsat evropské momenty.

Stalinská modernizace se řídila evropským modelem a uplatňovala se hlavně v Asii především prostě proto, že v Asii ležela větší část SSSR. Ovšem její hlavní důsledky pro lidi, hladomory v letech 1930–33 a poté státní teror v letech 1937–38, kráčely opačným směrem, ze sovětské Asie na západ, do sovětské Evropy. Hladomor postihl Kazachstán v letech 1930 a 1931, poté v letech 1932 a 1933 Ukrajinu a Rusko. Celkově pomřelo hlady asi sedm milionů lidí. Na Ukrajině byl hladomor v době, kdy probíhal, vnímán jako takový a byl záměrně posilován, protože Stalin z katastrofy obviňoval ukrajinský národ, a ne vlastní model rozvoje. Hladomor začal v místech, kde se evropský model dramaticky nehodil pro tamní společenské podmínky.

Podobně teror začal v důsledku té nejpřímější formy kolonizace, masové deportace obyvatel z evropské části SSSR do gulagu v Asii. Jak už víme, nebyl Velký teror v první řadě sérií monstrprocesů se stranickými vůdci ani čistkou ve straně a v armádě, ale spíš zabíjením a deportováním obyčejných obyvatel. Jak tvrdí Kuromiya a Peplónski ve třetí kapitole, vyvolala podle sovětských, polských, japonských a mnoha dalších pramenů kolektivizační katastrofa pocit

zvýšeného ohrožení a Stalin toho využil k ospravedlnění masivního varovného úderu proti špionáži – Velkého teroru v letech 1937–38. Vládly obavy nebo představa, že imperialističtí nepřátelé budou chtít využít hněvu obětí kolektivizace v SSSR v blízkosti válce. Podle Stalinova názoru bylo tedy nejlepší se s vnitřním nepřítelem vypořádat ještě před nevyhnutelnou válkou. Hlavními vnitřními nepřáteli byli, jak píše Kuromiya a Peplowski, právě evropští rolníci v gulagu ve Střední Asii. Stalin byl přesvědčen – možná upřímně, a pokud ano, pak pochopitelně – že lidé, kteří gulag přežijí a vrátí se do evropské části SSSR, nebudou stoupenci režimu.

Podle názoru Kuromiyi a Peplowského začátek Velkého teroru a jeho největší operace urychlil konkrétní asijský scénář. V úplném kapitalistickém obklíčení, jehož se Stalin ve třicátých letech obával, bylo tím největším zdrojem strachu Japonsko. Japonsko ponížilo Ruskou říši v roce 1905 a jeho expanze na asijskou pevninu mířila nyní přímo proti Sovětskému svazu. Zřídilo si satelitní stát Mandžukuo přímo u sovětských hranic a drsně zasahovalo v Číně, jež měla se Sovětským svazem také dlouhou hranici. Značná část této hranice byla se sovětským Kazachstánem. Kazašští kočovníci, kteří přešli sovětskou hranici, se dostali do Sin-ťiangy a Stalin se obával, že tam pronikají Japonci. Tyto kočovné uprchlíky, uvažoval Stalin, by mohla verbovat japonská tajná policie. Hlavní obavy však vyvolával gulag v sovětské východní Asii, kam by mohli proniknout japonští agenti a najímat tam roztrpčené evropské rolníky k podvratným akcím proti SSSR. Po propuštění z gulagu a návratu domů by pak evropští rolníci mohli šířit pobouření a chaos. První a nejrozsáhlejší operaci Velkého teroru, akci Kulak, inspirovaly právě zprávy o japonském verbování ruských a ukrajinských rolníků v sovětské Asii. Operace byla v první řadě zaměřena na rolníky, kteří již za kolektivizace o všechno přišli a kteří přečkali gulag. Jejimi oběťmi se stalo čtyři sta tisíc lidí.

Druhou největší likvidační operací Velkého teroru byla Polská operace zaměřená hlavně proti Polákům žijícím v Sovětském svazu. Ta si vyžádala životy více než sta tisíc lidí. V tomto případě bylo zdánlivě logickým odůvodněním, že Varšava má v Sovětském svazu k dispozici „polskou vojenskou organizaci“. Tato organizace údajně najala tisíce sovětských občanů a pronikla do sovětských organizací na nejvyšší úrovni. Nic takového ve skutečnosti neexistovalo. Vyskytly se polské i japonské pokusy použít proti SSSR otázkou menšin a na sovětském území působili němečtí i japonští špioni. Ale sovětská tajná policie NKVD měla za úkol ničit organizace: najít je, proniknout do nich a zatýkat, vyšetřovat a deportovat nebo i likvidovat jejich členy a také najímat a využívat pozůstatky takových organizací proti jejich součástem – pokud možno – proti vnějšímu světu. Když dostal útvar NKVD za úkol zničit organizace, které neexistovaly, jak tomu bylo v případě Polské operace a akce Kulak, docházelo k něčemu na způsob kanibalismu.

Protože organizace byly vymyšlené, bylo možné je odhalit kdekoli – a počet zabitých omezovaly jen hranice představitosti. Bylo možné zabít nebo odsoudit k cestě do gulagu neomezený počet sovětských občanů, aniž by byli dopadení nějakí skuteční špioni. Jestliže neexistovaly žádné skutečné zahraniční výzvědné organizace, které by bylo možné infiltrovat a zmanipulovat, mohl NKVD předvést úspěch jedině tak, že naplní a překročí kvóty, které pro popravu a deportace přicházely z Moskvy (někdy s osobním podpisem Stalina). Protože organizace byly fiktivní, mohli je v NKVD rychle vymýšlet příslušníci usilující o povýšení nebo sám Stalin. Tak to, čemu Kuromiya a Peplowski říkají „totální kontrašpionáž“, působilo proti samotnému systému. V kritickém roce 1938 nedostala Moskva dlouhých 127 dní vůbec žádnou zprávu od zahraniční rozvědky. Příslušníci se báli cokoli podepsat.

Čistka v důstojnickém sboru Rudé armády v letech 1937–38 byla tím nejhorším způsobem, jak se připravit na nevyhnutelný konflikt s imperialistickými silami. Totéž se dá říci o likvidaci velké části vedení samotného NKVD. Bez ohledu na to, zda je možné vinit Velký teror, dopustil se Stalin na konci třicátých let zcela jistě zásadní chyby týkající se evropské politiky. Podcenil německé nebezpečí a přecenil obklíčení ze strany Polska a Japonska. V rámci představ, jaké měl o sovětské bezpečnosti, nabízel mu rok 1939 rozhodné zlepšení sovětské bezpečnostní situace, ale skrýval také léčku, kterou nepochopil. V létě 1939 dokázala sovětská vojska rozhodně porazit japonskou armádu v pohraničním konfliktu v Mongolsku (v té době bylo sovětským protektorátem). Japonská politika od té doby expandovala v Číně a poté v Tichém oceánu, nepředstavovala přímou výzvu sovětské moci v Asii. V srpnu a v září 1939 uzavřel SSSR dvě smlouvy s nacistickým Německem, které zdánlivě zlikvidovaly údajnou polskou hrozbu. V souladu s paktem Molotov–Ribbentrop a se Smlouvou o hranicích a přátelství mohla Moskva jako partner Berlína zničit polský stát.

V září 1939 vpadly do Polska německé a dva a půl týdne nato i sovětské ozbrojené síly a rozdělily si zemi mezi sebe. Strašák japonsko-polského ohrožení, hlavní ospravedlnění povraždění téměř milionu sovětských občanů, byl tak odstraněn. Spojenectví s Německem však mělo rovněž důležité důsledky: vytvořilo dlouhou německo-sovětskou hranici a posunulo německé pozemní síly podstatně blíž k Moskvě. SSSR získal kompenzaci v podobě nejen východního Polska, ale také tři baltských států – Litvy, Lotyšska a Estonska – a části severovýchodního Rumunska. Sovětský svaz rovněž napadl Finsko a nakonec se mu podařilo i na této zemi vynutit několik ústupků. Spolupráce s nacistickým Německem započala nový typ sovětského angažmá v Evropě. Zdánlivě se rovnal účasti na nacistickém imperialismu na principu ovládnutí cizích území a dodávání potravin a paliva, které Wehrmacht potřeboval v roce 1940 na své kampaně v západní Evropě. V hlubším

smyslu pak k rozdělení východní Evropy mezi Berlín a Moskvu patřil export sovětské politické ekonomie rozvinuté na základě evropské teorie zpět na Západ a její realizace tam. Tři kapitoly, jejichž autory jsou Rafał Wnuk, Marek Wierzbicki a Christoph Mick, představují důležité aspekty tohoto pomíjivého a ve skutečnosti často přehlíženého setkání stalinismu s Evropou.

Od září 1939 se pro stalinismus stala Evropa problémem, který měl vyřešit. Wnuk ve své průkopnické práci probírá vznik a rychlé zhroutení polského podzemí v Sověty okupovaném východním Polsku (4. kapitola). V konfrontaci se skutečnými, a ne vymyšlenými organizacemi se ukázalo, že NKVD je dostatečně účinný, aby se s výzvou vypořádal. Nejenže uvěznil 18 000 polských občanů pro obvinění z konspirační činnosti, ale odhalil také skutečné buňky polského odboje a pronikl do nich. Koncem roku 1940 byla většina polského odboje na polských územích anektovaných Sověty pod kontrolou Moskvy a sbírala pro NKVD informace z polského podzemí v německé zóně a jinde v Evropě.

Wierzbicki (5. kapitola) ukazuje, že sovětský hospodářský aparát nedosáhl takového pokroku jako sovětská policie. Třebaže bylo východní Polsko jednou z nejzaostalejších oblastí kapitalistické Evropy, jeho relativní bohatství sovětské vojáky a důstojníky ohromilo. Rudoarmějci, kteří měli díky umělému směnnému kursu kapsy plné zlatých, propadli nákupní horečce. Ti, kteří neměli hotovost, kradli. Spotřební zboží vmžiku zmizlo z regálů. Malé obchody a továrny, které často patřily Židům, byly rychle vyvlastněny. Kolektivizace zemědělství, ústřední pilíř sovětské hospodářské politiky, se opozdila, v červnu 1941 sotva začínala. To mělo důležité pozitivní důsledky: o několik let později, když už bylo po válce, mohla nezkolektivizovaná západní Ukrajina nakrmit východní část země, kde lidé znovu hladověli.

K sovětské transformaci patřilo rozdělit lidi do kategorií a odstraňovat je – ve skutečnosti ovšem mělo uplatňování kolektivní odpovědnosti za odboj teprve přijít. Polští občané spjatí s předválečným polským státem od starostů po lesníky byli posláni do gulagu, obvykle do Kazachstánu. Tam se od spoluvězňů deportovaných za kolektivizace nebo za Velkého teroru dozvídali o událostech popisovaných v prvních třech kapitolách této knihy. Polští váleční zajatci byli po tisících stříleni, nejznámější je zabíjení v Katyni.

Jak ovšem ukazuje Mick ve svém portrétu Lvova v letech 1939–1941 (6. kapitola), sovětská policie byla dokonale schopna změnit své priority. Lvov byl před válkou město v jihovýchodním Polsku, obývané hlavně Poláky a Židy a na venkově obklopené Ukrajinci. Sovětská moc nejprve odstranila polské elity. Pak se obrátila proti Židům, kteří uprchli z Němci okupované zóny Polska. Ti byli stejně jako polské elity deportováni do Kazachstánu. Přestože nejméně deset procent těchto Židů zemřelo v transportech nebo v táborech, vytvořili největší skupinu polských

Židů, která přežila holokaust. Naopak Ukrajinci byli zpočátku upřednostňováni, ale když sovětské úřady nabyly podezření, že existuje ukrajinský nacionalistický odboj, byli také ve velkém deportováni. Třebaže byly všechny složky obyvatel města nespokojeny se sovětskou vládou, Židé k ní zůstávali nejméně neloajální, tvrdí Mick, protože věděli, že německá alternativa je pro ně mnohem horší.

Sovětská transformace východního Polska (a anektovaných baltských států i severovýchodního Rumunska) byla neuvěřitelně rychlá. Celý sovětský program, který měl za desítku let urychlit to, čeho Evropa dosahovala po staletí, byl nyní zhuštěn na pouhé měsíce. Stejně to však nebylo dost rychlé. Wnuk, Wierzbicki a Mick dokazují, že si Stalin myslel, že má víc času, než ve skutečnosti měl. Stalin se vždycky obával, že ho Hitler může zradit, a jeho obavy začaly sílit po rychlém zhroucení Francie na jaře 1940. Nedokázal však ani přes zdrcující důkazy uvěřit, že Německo hodlá Sovětský svaz napadnout v roce 1941.

V tomto případě, jak ukazují Kuromiya a Peplowski, se Stalinova přehnaná podezíravost, s jakou pohlížel na své zpravodajské důstojníky, ukázala být destruktivní. Raději věřil, že náznaky Hitlerových záměrů jsou ve skutečnosti jen důkazem o rafinovaném britském spiknutí. Když 22. června 1941 začínal německý útok, jely sovětské vlaky s obilím a palivem poslušně do Němci ovládané Evropy. Operace Barbarossa, německá „zničující válka“ proti Sovětskému svazu, byla největší invazí ve světových dějinách a poznamenala další etapu Stalinových vztahů s Evropou. Mick připomíná, že ve Lvově na podstavci, který měl nést Leninovu sochu, stanula socha Hitlera.

Hitlerův politický model postupoval za německými jednotkami na východ do sovětského vnitrozemí. V závěru své kapitoly o sovětské sebekolonizaci Violová tvrdí, že nacistické plány pro sovětské území měly některé rysy stejné jako stalinistická politická ekonomie. Hitler ani Stalin nedůvěřovali globální ekonomice; oba místo toho raději usilovali o ekonomickou soběstačnost založenou na radikální proměně tradičních hospodářských vztahů. Heslem dne byla „autarkie“. V přehledném shrnutí německých plánů na okupaci Sovětského svazu (7. kapitola) ukazuje Alex Kay, že byly ještě radikálnější než ty sovětské. Nacisté směřovali nejen k likvidaci sovětského experimentu, ale k vytvoření vlastní utopie, založené na jedné rase. Marxismus sovětské utopie odmítali: neexistuje žádný třídní boj, jenž by vedl k rovnosti mas, ale rasový boj, v němž byla jedinou spravedlností vláda silných nad slabými. Odmítali i stalinistické vnímání Sovětského svazu – SSSR nebyl podle nich stát zřízený k tomu, aby vytvořil podmínky pro socialismus – bylo to židovské spiknutí, které mělo ponížit a ovládnout sovětské obyvatelstvo a zmást zbytek světa.

Němečtí plánovači si představovali evropskou část Sovětského svazu jako určitou kolonii, kde budou němečtí osadníci obdělávat půdu s pomocí svých slovan-

ských otroků. Jejich rustikální představa vyžadovala zvrácení celého sovětského plánu na modernizaci, jímž bylo fakticky vybudovat města a továrny v evropském rozsahu. Podle „hladového plánu“ měla být města zničena a obyvatelstvo zredukováno asi o třicet milionů. Potravinu vypěstované v úrodných oblastech, hlavně na Ukrajině, Němci hodlali posílat do Německa a do Evropy. Chtěli nechat vyhladovět Bělorusy, Rusy a obecně obyvatele měst. Na tomto vyhladovění závisela samotná invaze, poněvadž armády měly rozkaz žít se tím, co získají z obsazeného území. Nakonec se ukázalo, že je takové vyhladovění nepraktické, ale Němci záměrným vyhladověním zahubili asi čtyři miliony sovětských občanů, především v táborech pro válečné zajatce a v obleženém Leningradě. Jak ukazuje Dieter Pohl ve svém příspěvku o holokaustu na Ukrajině (8. kapitola), jelikož většina sovětských Židů žila ve městech, měli se stát obětmi „hladového plánu“. Židé, kteří by přežili, měli být podle plánů z léta 1941 po rychlém vítězství a zhroucení sovětského státu deportováni za Ural do sovětské Asie.

Zabíjení sovětských Židů začalo v létě 1941 desítkami pogromů v oblasti, kterou nedávno předtím anektoval Sovětský svaz. Někdy nacisté jen stáli a nechali násilí vlastní průběh; někdy se zapojovali různými pobídkami. Podle nacistické ideologie a propagandy nevyplývala proměna těchto regionů v letech 1939 až 1941 z nějakého modelu pokroku k rovnosti, takovou představu nacistická ideologie z principu odmítala. Místo toho nacisté tvrdili, že sovětské obsazení oněch území bylo koloniální židovské vykořisťování jako kdekoliv jinde. Na nižší úrovni to sloužilo jako morální záminka, kterou nacisté nabízeli místním obyvatelům při zabíjení. Na ideologické úrovni to byla nová definice evropského modelu. Jen velice málo lidí v oblastech anektovaných Sověty a pak podmaněných Němci věnovalo být jen chvíli času úvahám o střetu ideologií, ale někteří z nich se nechali přesvědčit – a nebylo divu –, že sovětská vláda nebyla pokroková, nýbrž destruktivní. Jiní chtěli tímto způsobem zakrýt svou kolaboraci se sovětským režimem nebo si vynahradiť pocit ponížení ze zničení svého státu. Ještě jiní prostě využili času, kdy neplatily zákony. Zacházení se Židy jako s obětními beránky za sovětskou politiku nabízeli nacisté jako morální krytí pogromů, při nichž zahynulo na dvacet tisíc Židů.

Toto masové vraždění bylo teprve začátkem toho, čemu říkáme holokaust. Většina pogromů vypukla a proběhla po vstupu německých sil na území, která nedávno zabrali Sověti. Vzhledem k tomu, že nacisté skutečně věřili, že sovětská moc představovala rasové spiknutí, byli rozsahem pogromů zklamáni. Většina Židů na sovětské Ukrajině okupované Němci zahynula při hromadných popravách. Německé speciální úderné oddíly (*Einsatzgruppen*) od začátku zabíjely židovské muže, zvláště ty ve vojenském věku, komunisty a ostatní pokládané za politicky nebezpečné. Pohl ukazuje, že se zabíjení, které se na podzim rozšířilo

i na ženy a děti a poté na celé komunity, účastnili němečtí policisté i němečtí vojáci. Sovětští občané také vstupovali do místních policejních útvarů zřizovaných Němci, které byly nezastupitelné při hromadných popravách pokračujících v letech 1942 a 1943. Na území dnešní jihozápadní Ukrajiny rozvinuli Rumuni vlastní politiku masového vyvražďování Židů. Pohl spočetl, že na území dnešní Ukrajiny bylo za války vyvražďeno asi 1,5 milionu Židů. Holokaust samozřejmě probíhal všude, kam dosahovala německá moc. V hranicích Sovětského svazu z roku 1942, tedy po anexi částí Polska, Rumunska a baltských zemí, byly zabity více než dva miliony Židů.

Německý vpád do Sovětského svazu byl spojen s konfrontací mezi velmi ideologickými a mimořádně ambiciózními plány a skutečností, která byla do značné míry nepředvídatelná a komplikovaná. Žádný z německých válečných zločinů nebyl prostou realizací předchozích plánů. Hladový plán nevedl k vyhubení třiceti milionů, ale čtyř milionů lidí a okupace zajistila jen velice málo potravin pro Německo a Evropu. Konečné řešení naplánované v létě 1941 slibovalo nakonec deportaci Židů za Ural do sovětské Asie. Ve skutečnosti plány na přemístění nahradilo fyzické vyhlazení. Němečtí vůdci zjistili, že je možné hromadné popravování, protože jejich muži i dostatek místních obyvatel jsou ochotni se na střílení podílet. Úplné vyhlazení židovského obyvatelstva v Evropě bylo tedy myslitelné. Holokaust se pak v roce 1942 rozšířil z okupovaného sovětského území na západ do okupované Evropy.

Neúspěch operace Barbarossa byl citelný i jinými podstatnými způsoby. Protože válka proti Sovětskému svazu měla trvat jen týdny, nedokázali se Němci dostatečně připravit na partyzánskou válku. Timm Richter (9. kapitola) líčí, jak si v důsledku této neočekávané situace německé „protipartyzánské odvety“ vyžádaly v Sovětském svazu a zejména v Bělorusku statisíce životů. Sovětští vojáci, kteří zůstali za postupujícími německými vojsky, rychle zjistili, že je lepší se ukrýt v lesích než zemřít hladem v německých táborech. Bělorusko bylo se svými bažinami a lesy obzvláště příhodné pro partyzánskou taktiku. Němci reagovali masovým vražděním civilistů, jež také svým způsobem patří k holokaustu. Jednak se partyzánský odboj sváděl na Židy, krom toho byli partyzáni a jejich sympatizanti zabíjeni podobně jako Židé: nad vykopanými jámami a v zapálených stodolách. Jak válka pokračovala a Němci potřebovali pracovní síly, začali zajímat muže (a hospodářská zvířata), zatímco zabíjeli ženy a děti. Při takových operacích bylo zabito na tři sta tisíc Bělorusů.

Jak toto násilně setkání s Hitlerovou „novou Evropou“ ovlivnilo stalinismus? Ideologie měla i nadále veliký význam v tom smyslu, že zkušenost okupace byla formována a zapamatována tak, a ne jinak. Z velkých německých válečných zločinů se holokaust odehrával do velké míry v Sovětském svazu, zatímco vraždě-

ní válečných zajatců hladem a odvety na civilním obyvatelstvu téměř výhradně v Sovětském svazu (v hranicích z června 1941). Žádný z těchto zločinů se však jako takový v Sovětském svazu nepřipomínal. Židé se započítávali společně s ostatními „mírumilovnými sovětskými občany“, které Němci zabíjeli – válka přece byla střetem mezi režimy, a tudíž byli všichni sovětské občany vystaveni stejnému riziku; váleční zajatci byli přehlíženi, neboť to přece byli „zrádci“, když se vzdali; a partyzánská válka byla marginalizována, poněvadž šlo o spontánní akce mimo přímou kontrolu Moskvy. A samozřejmě nebylo možné se zmiňovat o tak podstatných důvodech válečné katastrofy, jako byl předválečný teror a spojenectví s Německem.

Ve skutečnosti se hrůzy německé okupace chápaly jako důvody k přestavbě a ochraně stalinského systému, a ne dejme tomu k jeho reformování. Studie Geoffreyho Robertse o Stalinových plánech na poválečné období (10. kapitola) se plně věnuje zahraniční politice, jež svou povahou předpokládá naprosto statický charakter vnitřního uspořádání. Roberts ukazuje, že Stalin ve svých plánech na mír pomýšlel na pomstu, ale ta musela ustoupit, přednost měla stabilita. Opakování tak násilného střetu s Evropou bylo nutné zabránit, ale o žádném hodnocení příčin války se nesmělo uvažovat. Válka ve Stalinově myšlení jen potvrdila ústřední roli bezpečnosti státu (jako protiváhy revoluce) a posílila jeho názor, že k takovému účelu poslouží etnické čistky. Po vražedných operacích z let 1937 a 1938 a po deportacích v letech 1940 a 1941 nastoupily po válce hromadné deportace celých sovětských národů z Evropy do Asie. Na jihu evropské části Sovětského svazu, na Krymu a na Kavkaze, pozatýkal NKVD celé národy, obviněné z kolektivní odpovědnosti za kolaboraci s Němci, a deportoval je na východ. Stalin požadoval – a v zásadě dostal – hranice, které mu v roce 1941 zaručoval Hitler, což znovu znamenalo začlenění mnoha polských občanů. Tentokrát nebyly deportovány jen polské elity, tentokrát bylo „repatriováno“ veškeré polské obyvatelstvo do západní části Polska, zatímco Ukrajinci byli deportováni z Polska na západní Ukrajinu. Podobné výměny obyvatel proběhly mezi Polskem a sovětskou Litvou a sovětským Běloruskem.

Taková homogennost, tvrdí Roberts, nezajišťovala jen zánik etnických problémů, ale i dobro samo o sobě. Stalin si představoval východní Evropu jako jakousi zónu panslovanského míru, kde odstranění Němců a Židů zajistí budoucí porozumění a stabilitu. Předpokládal také, že američtí a britští váleční spojenci budou s takovým modelem souhlasit a připojí se k SSSR, čímž vznikne určitá světová dohoda a možná i nějaká celosvětová policejní síla.

Mark Kramer v rozsáhle dokumentované historii komunistických převratů v letech 1945–48 (11. kapitola) demonstruje, jak Stalinovy naděje na nějakou globální domluvu s Washingtonem a Londýnem zkrížily politické prostředky, jakých

používal k dosažení stability – nebo spíš nadvlády – ve východní Evropě. Sovětské chování v poslední fázi války, jako zrada Varšavského povstání v srpnu 1944 a likvidace (protiněmecké a prozápadní) polské Zemské armády, předvedlo stále znepokojenějším americkým a britským pozorovatelům, že se blíží střet. Zatímco probíhaly etnické čistky v Polsku a jeho okolí, vytvářel Sovětský svaz podmínky k nastolení komunistického režimu, který byl ve Varšavě velmi nepopulární. Ze Stalinova hlediska to byl jediný způsob, jak zajistit koridor mezi Berlínem a Moskvou; stejná logika, všimá si Kramer, se dala uplatnit na Maďarsko a Rumunsko, které se za války připojily k Německu při vpádu do SSSR. V každém komunistickém převzetí moci se spojovaly různé kombinace plánování a náhodností a různá míra sovětské účasti a západních zájmů. Kramer je probírá velmi podrobně, což mu umožnily jen mimořádné nálezy ve východoevropských a ruských archivech.

Nárazníková zóna byla samozřejmě sama novým problémem. Bezpečnost znamenala nadvládu a nadvláda znamenala v mnoha státech vládu jedné – komunistické – strany. Moskva teď měla vnější impérium, což přinášelo složité problémy ve sladění ideologií. Neexistoval již „socialismus v jedné zemi“, protože satelity, tedy Polsko, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko a Československo, byly formálně suverénní státy, a tudíž odlišné země. Kráčely však stejnou historickou cestou jako SSSR (i když samozřejmě pod jeho vedením). Vždycky v tom byl určitý paradox, protože všechny tyto země, i ty nejchudší, byly na tom hospodářsky vždycky lépe než Sovětský svaz. Abychom použili nejkrajnějšího případu – Československo bývalo jednou z nejbohatších zemí v Evropě. Všechny ty země však nyní realizovaly sovětský model vývoje, určený k tomu, aby zaostalou zemi dovedl k rychlému rozvoji, aby dosáhla toho, co bylo obsaženo v evropské modernitě – tedy k něčemu, čeho Československo už dávno dosáhlo. Paradox samozřejmě mizí, uvažujeme-li o politice, a ne o ekonomice, o moci, a ne o pokroku. Velké potíže se sovětským modelem potvrzovaly důležitost stranické vlády a tajné policie – nátlakových prostředků, jež měly zajistit stabilitu nových satelitních zemí.

Sovětský model byl tedy Evropě vnucen v podstatě z pragmatických příčin. V samotném SSSR se evropská myšlenka stala sovětskou rozvojovou praxí a byla vynucována státním terorem. Ve vnějším impériu tomu bylo naopak: státní moci bylo zapotřebí k vytvoření blízké verze vyzrálého stalinistického režimu, ideje byly méně důležité a jejich původní evropská podoba se přehlížela. Cesta k socialismu přestala být přípravou na utopii, ale procesem zajišťujícím bezpečnost. Sověty, kteří drželi taktovku nad „revolucemi“ ve druhé polovině čtyřicátých let, zajímala tradiční bezpečnost víc než v roce 1939 a daleko víc než předchozí generaci bolševiků v roce 1917. V osobě Stalina se nyní sjednocovaly zkušenosti celých dvou generací, té spjaté s revolucí i té spjaté s obranou. Kvůli tomu, o čem se poučil Sovětský svaz a co se jiní poučili o Sovětském svazu, však nemohla zmizet ideologie

ani revoluční zápal. Část evropských komunistů, kteří byli u moci po roce 1945, skutečně často motivovalo autentické přesvědčení, které pro ně bylo zcela jednoduše s podřízeností Moskvě. Časem se to začalo jevit jako rozpor. V satelitních státech byli prvními představiteli opozice někdy lidé, kteří brali marxismus až příliš vážně – „revizionisté“ padesátých a šedesátých let.

Problém revoluce se okamžitě naskytl v komunistické zemi, která ji skutečně měla na vlastní pěst. Jugoslávští komunističtí partyzáni ve stalinský model upřímně věřili, ale zvolili si ho sami, což z nich pro Stalina dělalo problematické partnery. Jugoslávie byla ve východní Evropě jediným socialistickým státem, který za svůj režim vděčil jen morální a intelektuální, a ne vojenské a existenční poslušnosti Moskvě. Kramer ve 12. kapitole poskytuje mimořádné podrobnosti o jugoslávských záměrech vůči Bulharsku, Albánii a Řecku. Stalin vůbec neměl zájem o větší jihoslovanský stát, jehož představa, jak se zdá, zaměstnávala jugoslávského vůdce Josipa Tita, a rozhodně byl proti jugoslávské podpoře komunistických povstalců v Řecku. Stalin byl ochoten riskovat americkou a britskou nespokojenost, aby si zajistil klíčová území anektovaná před červnem 1941. Komunistické převzetí moci v Řecku by však bylo mohlo vyprovokovat britský a americký zásah a novou válku. Roztržka mezi Stalinem a Titem v dubnu 1948 rozptýlila iluze o tom, že bude Moskva po druhé světové válce moci komunistické země ovládat. Právě obava o budoucnost satelitů stála za monstrprocesy s „nacionalisty“ a „pracovními úchylkáři“, které se konaly ve východoevropských metropolích. Byly to ozvěny obranného stalinismu z dob Velkého teroru a jejich scénáře se často děsivě podobaly těm moskevským uskutečněným o deset let dřív. Tentokrát je však neprovázelo hromadné vraždění a ani kolektivizace ve východní Evropě nevedla k masovým hladomorům. Kramer ukazuje, jak Stalin přiměl východoevropské spojence, aby se připojili k mimořádně rychlému zbrojení, možná to měla být příprava na přepadení Jugoslávie.

Jazyk používaný při čistkách odhaluje poválečné globální postavení Sovětského svazu, alespoň tak, jak je chápal Stalin. Po čistkách mezi „pracovními úchylkáři“, které urychlila Titova národní jugoslávská cesta k socialismu, následovaly téměř ihned čistky a monstrprocesy s „levicovými úchylkáři“ a „kosmopolity“, přičemž v těch druhých směřovala obvinění proti komunistům židovského původu a připomínala jazyk nacismu. Holokaust představoval pro Stalina problém, poněvadž speciální německá politika vyhlazení Židů ztěžovala popis války jako konflikt mezi komunismem a kapitalismem a poněvadž tento zločin a vzpomínky na něj překračovaly sovětské hranice, a tudíž se vymykaly ze sovětské politiky paměti. Sovětský židovský básník Perec Markiš uvedl: „Židovské národy se nedají rozdělit na polské Židy, sovětské Židy a americké Židy. Srdce se nedá rozdělit. To se dá jen zlomit.“ Právě takový pocit společné národnosti představoval podle Stalina hroz-

bu. Židé se nyní stali tím, kým byli ve třicátých letech Poláci – podezřelou národností s vnějšími pány, spojenou se světovým imperialistickým spiknutím. Když se Izrael odloučil od Sovětského svazu a zamířil ke Spojeným státům, hovořil Stalin o židovské kapitalistické hrozbě ze Západu. Taková rétorika spíš vyvolávala vzpomínky na rétoriku národně socialistickou a lze ji pokládat za důsledek setkání s německou politikou. Mezitím se Tito snažil získat a získal podporu Západu. Přestože tedy čistky zdánlivě směřovaly jen proti politickým „úchytkám“ ve východoevropských zemích, ve skutečnosti se v nich odrážely širší mezinárodní výzvy. V posledních letech Stalinova života se globálně rozšířila studená válka a komunistický svět začal být pluralitní.

Těch pět let uplynulých od roztržky s Titem v roce 1948 do Stalinovy smrti v roce 1953 bylo také dobou vzrůstajících globálních problémů. Sovětské vojenské vítězství nad Německem ve válce v Evropě vytvořilo možnost vzniku nárazníkové zóny komunistických států. I v Československu, kde nezůstala Rudá armáda, samotný fakt sovětského vítězství zřejmě naznačoval, že se Moskvě dá věřit a komunismus může zvítězit. Za války bylo pro Stalina velmi výhodné, že nemusel bojovat na frontě v Asii proti Japonsku. Znamenalo to však také, že v bezprostředně poválečných letech byl poměr sil v Asii docela jiný než poměr sil v Evropě. V Evropě Sověti bojovali nejvíc a Američané přišli pozdě; v Asii tomu bylo naopak. Americké vítězství nad Japonskem na tichomořské scéně poskytlo Spojeným státům postavení dominantní asijské velmoci. Studená válka začala v Evropě, kde měl Stalin mnohem silnější pozici, ale rozšířila se do Asie, kde tomu tak nebylo.

Porážka Japonska vytvořila také podmínky pro komunistickou revoluci v Číně. Japonské síly na čínské pevnině byly poraženy republikánskými po velké ofenzivě ještě před celkovou kapitulací. Nakonec z toho měl prospěch Mao a jeho komunisté – zvítězili v občanské válce a v roce 1949 zřídili Čínskou lidovou republiku. Možná nejdůležitějším důsledkem tohoto vývoje bylo uplatnění stalinistického vývojového modelu v další zemědělské zemi – s podobnými důsledky: nejprve hladomor, který v tomto případě pozabíjel desítky milionů lidí, a poté teror. Krátkodobě Mao vytvořil pro Stalina v Asii problémy ne příliš se lišící od těch vytvořených Titem v Evropě, ne-li ještě větší. Čínská podpora komunismu v Severní Koreji možná vedla Stalina k tomu, aby se do korejského konfliktu zapojil rychleji a hlouběji, než by byl učinil jinak. Masivní zbrojení, o kterém hovoří Kramer, lze patrně právem spojit nejen se ztrátou Jugoslávie, ale i s obavami, jež měl Stalin během korejské války z možného konfliktu se Spojenými státy v Evropě i v Asii zároveň.

V době Stalinovy smrti se sovětské zájmy rozprostíraly po celém světě a role Evropy poklesla. Byl to nástup nacistického Německa, které bylo nejprve sovětským partnerem a poté nepřitelem, jenž posunul Evropu do centra sovětských zájmů

a který předurčil druhou polovinu Stalinovy vlády. Po porážce nacistického Německa se sovětský intelektuální zeměpis vrátil k normě – zahrnul celý svět.

Pokud jde o rozsah a cíle této knihy, snažili se editoři a autoři překonat určitá tradiční rozdělení týkající se období, místa a ideologie. Kapitoly o celkových dějinách Sovětského svazu v třicátých letech od Violové a Kuromiyi a Pěploňského nám umožňují vidět, kdy v nich Evropa byla jednoznačně významná a kdy nikoliv, a sledovat, jak se evropský model šířil do Asie (a pak nazpět). Juxtapozice kapitol Violové a Kaye nám umožňuje porovnat dvě různé koloniální vize autarkie, sovětskou a německou, které pak byly postupně uplatněny na územích ležících v Evropě a v Sovětském svazu. Díky těmto kapitolám Cameronové a Kaye můžeme srovnat dvě politiky, které vedly k hladovění a k hladomoru: v německém případě v menším rozsahu, než bylo zamýšleno, v sovětském případě pak k nezamýšlenému účinku politiky (který byl na Ukrajině přičten k tíži obyvatelstvu a poté ještě vyostřen).

Zařazení tří kapitol o německé okupaci západní Ukrajiny doprostřed sovětských dějin prostě odpovídá základní realitě. Sovětské dějiny jsou často psány tak, jako by se válka dala podávat výhradně jako boj nebo jako vzpomínky. Dlouhé roky však byla hlavní zkušeností sovětských občanů, zejména těch, kteří zažili německou okupaci. Kapitoly Kaye, Pohla a Richtera umožňují porozumět legitimitě Stalinových obav z Evropy (i když se tolik bál Polska a příliš málo Německa). Samozřejmě také umožňují porozumět rozsahu utrpení obyvatel pod německou vládou. V důsledku toto setkání s Evropou přineslo také srovnávací úhel pohledu na vzpomínky týkající se kolektivizace a teroru – v jistém smyslu dost příznivý pro Stalina. Po válce vždycky mohl argumentovat, že všechno to utrpení bylo potřebné jako příprava na válku – a jeho občané si všeobecně pamatovali německou okupaci lépe než třicátá léta.

Kapitoly věnované třicátým letům (Violové, Cameronové a Kuromiyova a Pěploňského) a čtyřicátým letům (dvě Kramerovy a Robertsova) umožňují srovnat předválečný a poválečný přístup k Evropě a Evropanům a zvážit důležitost ničivého německého intervalu. Zvláštní pozornost věnovaná období 1939–41, kdy německá moc umožnila první sovětskou invazi do Evropy, je potřebná pro kontinuitu a srovnání celé této argumentace. Vyznačuje také rozhodující časovou osu. Ve třicátých letech se sovětská modernizace a teror nejdramatičtěji promítaly v Asii nebo s ohledem na Asii.

Hladomor a masové popravy v Asii předcházely těm, které se odehrály v Evropě. S vzestupem Německa, jež bylo nejprve partnerem a poté nepřitelem, se na nějakou dobu stala předmětem zvláštního zájmu Evropa. Příslušné tři kapitoly (Wnukova, Wierzbického a Mickova) také zobrazují především nové možnosti společenských a lokálních dějin pro studium sovětské minulosti. Zde jsou vztahy

mezi Stalinem a Evropou nejen záležitostí vysoké politiky, ale také lidské zkušenosti.

Kromě pokusu o celkové srovnání a chronologickou návaznost se editoři a autoři také snažili uchopit v jednom svazku výzkumy, které by se běžně vyskytly ve čtyřech různých oblastech: sovětské dějiny, východoevropské dějiny, německé dějiny a dějiny holokaustu. Historici, jejichž práce tato kniha obsahuje, pocházejí z východní a západní Evropy (a také ze Severní Ameriky) a v mnoha ohledech představují novou generaci, jejíž vědecká činnost se opírá o nové východoevropské prameny. Jejich snaha o syntézu zahrnovala čtyři etapy práce. Texty pocházejí ze čtyř z celkem sedmi pracovních seminářů uskutečňovaných pod záštitou projektu „United Europe / Divided Memory“ (Jednotná Evropa / Rozdělená paměť) vídeňského Institutu humanitních věd. Řadou redakcí textů se editoři snažili vytvořit přirozenou návaznost mezi kapitolami a dosáhnout harmonie mezi různými národními styly historiografie. Jsou všem zúčastněným vděční za pochopení, jaké měli pro jejich stálé zásahy, a doufají, že autoři i čtenáři shledají výsledný produkt nejen novátorským v přístupu a zajímavým v argumentaci, ale také formálně soudržným.

Stručný přehled podaný v tomto úvodu mohl jen načrtnout některá témata a naznačit některé záměry. Bohatství této knihy samozřejmě spočívá v objevech, argumentaci a provokacích každého z textů.